

Philip Koelman in het Rome van 1848

Het Rome van 1848 verschilt hemelsbreed van het Rome van 1977. - Deze niet bepaald opzienbarende mededeling kan men op twee manieren lezen. Enerzijds is er de reeks grote uitbreidingen die de stad sindsdien heeft ondergaan en die haar een totaal ander aanzien hebben gegeven. Enorme woonwijken zijn uit de grond gerezen en nog dagelijks krabben nieuwe woontorens aan de wolken. Anderzijds is er de volstrekt gewijzigde politieke situatie. Wij zijn sinds lang gewend aan en vertrouwd met het kleine eiland dat Vaticaanstad heet, oprijzend uit de grote huizenzee van het eigenlijke Rome, en staan er zelden meer bij stil dat de situatie vóór 1870 een volstrekt andere was. Het beeldenpark op de Pincio echter, met de koppen van tientallen 19e eeuwse helden en staatslieden, en vooral natuurlijk het grote ruiterbeeld van Garibaldi op de Gianicolo, herinneren ons aan de grote omwentelingen van die tijd. Zij bewaren voor ieder zichtbaar trots de namen van de mannen die bij de eenwording van Italië en de vele jaren van strijd die er aan voorafgingen betrokken waren.

Minder bekend zijn tegenwoordig de herinneringen aan de veelbewogen jaren veertig van de 19e eeuw, opgetekend door een Nederlandse kunstenaar die als ooggetuige de evenementen van dichtbij heeft kunnen volgen: Jan Philip Koelman (1818-1893). Om zijn boek, een bijna Liviaans epos van meer dan 600 pagina's, goed te kunnen begrijpen, is een korte - noodgedwongen helaas veel te beknopte - schets van de politieke situatie in het Italië van vóór 1848 onontbeerlijk.

Na de val van Napoleon voerde Oostenrijk de hegemonie over een groot aantal staten. Direct van Wenen uit werd, in het noorden, het Lombardisch-Venetiaanse koninkrijk bestuurd, met als belangrijkste steden Mantua, Milaan en Venetië. Napoleon's echtgenote, Marie-Louise van Oostenrijk, werd aartshertogin van Parma. In Toscane regeerde de groothertog Ferdinand III van Habsburg-Lotharingen, terwijl Frans IV van Oostenrijk-Este als gebied Modena, Reggio, Mirandola en na 1829 bovendien nog Massa en Carrara kreeg toegewezen. Op de pauselijke troon van de Kerkelijke Staat had Pius VII plaats genomen. Het koninkrijk Sardinië, met Genua, stond onder Victor Emanuel I. In Lucca resideerde Marie-Louise van Bourbon. Het koninkrijk der beide Siciliën stond onder Ferdinand I van Bourbon. En tenslotte was er dan nog de kleine vrijstaat San Marino. - Een verwarrend en gecompliceerd beeld, voor wie het moderne Italië als eenheid kent! Maar de situatie is minder vreemd voor wie heden ten dage met interne Italiaanse verhoudingen enigszins vertrouwd is. De eenheid bestaat, maar de historische afscheidingen werken ook nu nog altijd sterk door. Verwarring kenmerkte ook de overal heersende geest.

Onlusten, groeiende ontevredenheid met de situatie, de roep naar vrijheid, grondwettelijkheid, eenheid, het zijn de steeds terugkerende hoofdthema's in deze langdurige en bont geïnstrumenteerde kakofonie zonder duidelijke dirigent.

De Oostenrijkers, kortweg aangeduid met "Tedeschi", waren bij de inwoners van Italië niet bepaald geliefd. Men zag ze als barbaren. De strijders voor de nationale eenheid wensten geen Oostenrijks beïnvloeding. In vele geschriften werden andere idealen naar voren gebracht. Zo maakte b.v. in 1843 Gioberti veel indruk met zijn *Primato morale e civile degli Italiani*, waarin hij zich voorstander toonde van een federatie van staten onder het voorzitterschap van de paus. Onafhankelijkheid stond daarbij op de voorgrond. Een andere richting wenste liever een wereldlijke heerser aan het hoofd te zien, en daarbij werd dan vooral gedacht aan de koning van Sardinië, op dat ogenblik Karel Albert van Savoye. Maar indien het de paus moest zijn, dan wel een zeer vooruitstrevende! In 1846 stierf de uiterst conservatieve Gregorius XVI. Op 16 juni van dat jaar koos het conclaaf in het Quirinaal Pius IX tot kerkvorst. Van hem werd veel verwacht. Hij ging door voor een progressief man. Algemeen hoopte men, dat hij, die spoedig als Pio Nono tot in onze tijd min of meer berucht zou blijven, in staat zou zijn de politieke verdeeldheid op te lossen. Een spoedig aangekondigde algemene amnestie, de instelling van een staatsraad en een burgerwacht, vrijheid van drukpers, dit alles bezorgde hem aanvankelijk een grote populariteit. Hij zou, zo verwachtte men in Rome, wel weten op te treden tegen Oostenrijk. Koning Karel Albert was bereid hem te steunen. In Zuid Amerika zat Garibaldi, in 1834 gevlucht na een veroordeling wegens deelname aan een mislukte opstand, te popelen om terug te komen en voor de eenheid en de onafhankelijkheid te vechten. Rome leefde in een permanente roes van vreugde en hoopvolle verwachtingen.

Intussen ging het dagelijks leven, zoals gewoonlijk, betrekkelijk rustig door. Alle politieke verwickelingen ten spijt bleven kunstenaars naar Rome trekken, om daar de schatten aan antieke kunst en het vele dat-er vooral sinds de Renaissance bij is gekomen te bestuderen en er zich mee te meten.

Onder dezen bevond zich de jonge Haagse schilder (Jan) Philip Koelman. Na in Den Haag aan de Academie voor beeldende kunsten gestudeerd te hebben, en bovendien les genomen te hebben bij C. Kruseman, volgde hij in 1844 zijn leermeester naar Italië. Zes jaar eerder was hij daar ook al eens geweest, maar nu zou hij er veel langer blijven: dertien volle jaren. Ook zijn broer Johan Hendrik woonde daar. Deze, eveneens schilder en een leerling van Kruseman, was in 1841 naar Rome getrokken en heeft daar tot zijn dood in 1887 gewoond. Johan Hendrik huwde een Italiaanse schilderes en werd vader van de schilder Romolo Koelman. Philip daarentegen trouwde niet. - Als een curieus intermezzo mag hier misschien niet onvermeld blijven, dat Carel Vosmaer de beide kunstenaars goed gekend heeft. Als Vosmaer in 1878 in Rome komt, bezoekt hij o.a. de Porta San Pancrazio, en herinnert zich deze als "de poort, beroemd in het beleg van 1849 en door Garibaldi (Koelman in Rome)". In 1883 heeft

Vosmaer Johan Hendrik nog in zijn atelier te Rome opgezocht, dat door mevrouw Vosmaer beschreven werd als "onmogelijk vuil (...). Op gevaar af om alle drie zonder nek bij hem te verschijnen, beklommen wij de scheve planken die tot trap dienen moesten; een oud gebogen wijfje deed ons open, en opende de deur van zijn atelier. Later begrepen wij pas dat zij zijne vrouw was (...)" - Maar dit terzijde.

Philip Koelman, die na zijn dertien romeinse jaren weer naar Den Haag zou terugkeren, heeft in zijn ten onrechte in vergetelheid geraakte dikke boek *In Rome* een boeiend stuk contemporaine geschiedenis dat hij zelf meebeleefd heeft weergegeven. De climax ligt in het tweede deel, met de belegering van Rome in 1849. Het eerste deel beschrijft alles wat er aan vooraf is gegaan, met daar tussendoor verhalen over het kunstenaarsleven, overstromingen, berovingen, ijselijke sterftaferelen en wat niet al.

In het begin komt uitvoerig de dood van paus Gregorius XVI en de verkiezing van Pius IX ter sprake. Deze was aanvankelijk zeer bemind. Zijn populariteit duurde in 1847 nog zo sterk voort, dat, toen hij in de Santa Maria del Popolo een mis zou opdragen, vele kunstenaars op de Piazza del Popolo bij de kerk vrijwillig een enorme triomfboog voor hem oprichtten. Ook Philip Koelman werkte daar aan mee. Het wordt een wonderwerk dat heel Rome gaat zien. Tenslotte komt dan de paus: "Het gewoonlijk geheel met spiegelglas gesloten, door zes witte muilezels getrokken rijtuig is ter zijde open gelaten en de paus zelf met bloemen overdekt. Met de regterhand den zegen gevend, rijdt hij langzaam voorbij onder het daverend gejuich des volks en gevolgd door een groepje zangers die de bekende hymne aan Pio IX zongen. Onmogelijk was het echter geweest daar mede voort te gaan, de kanonschoten, de toejuichingen, de stortregen van bloemuikers belette dit en in plaats van te zingen hadden zij werk genoeg in die digte massa zich staande te houden. Toch hadden zij hunne muziekboeken in de hand. Zoo hortend en dikwijls stilhoudend werd Pio IX niet door de zegepoort gereden, maar onder oorverdoovend gejuich bijna op de handen gedragen". Van Pio Mono werd alles verwacht, zo vertelt Koelman. "Hij was het genie van Italië, dat al de verouderde gebruiken zou opruimen". Deze ideeën van een toekomst vol beloften zouden echter maar al te spoedig blijken een voze illusie geweest te zijn.

Buiten de Kerkelijke Staat gistte het. Begin september 1847, kort na het verschijnen van L. Settembrini's tegen de Bourbons gerichte *Protest van het volk der beide Siciliën*, braken opstanden uit in Messina en Reggio Calabria. Op 2 januari 1848 ontstonden er heftige onlusten in Milaan. Tien dagen later bevrijdde een opstand in Palermo Sicilië. Toen dit alles bekend werd, aldus Koelman, "sprak men van niets dan van grondwetten, drukpersvrijheden, spoorwegen, van onafhankelijkheid en ministerieën van leken". Op 29 januari gaf Ferdinand II het koninkrijk Napels een Statuut. Karel Albert en Leopold II van Toscane volgden dit voorbeeld. Onder de druk van deze omstandigheden moest Pius IX ook wel over de brug komen, en op 14 maart 1848 werd te Rome de *Statuto Fondamentale* afgekondigd. Het

volk ging de paus in het Quirinaal hiervoor bedanken, en deze gebeurtenis heeft Koelman beeldend beschreven: "Eene ontelbare volksmenigte verdrong zich op het plein en golfde aan den voet der obelisk, die versierd is met de paardenmenners, volgens het opschrift: Opus Phidiae enz. aan Phidias en Praxiteles toegeschreven, maar van veel vroegere dagteekening. De beenen dier beide reuzen van pentelisch marmer dienden aan hoopen volks, die elkander op de kolossale voetstukken hielpen klimmen, als kolommen tot steunpunt. Die kolossen staken echter boven alles uit, want zij die zich daar vastklemden aan hunne ledematen, konden niet eens hunne knieën bereiken. Duizenden en duizenden drongen zich hier zamen, nu en dan eenstemmig den kreet aanheffende: Viva Pio IX. Nadat wij eenigen tijd dat schitterend gewoel hadden gade geslagen, verscheen de paus op het balcon, omringd van kardinalen. Het plein daverde van jubelkreten. Hij wenkte met de hand, dat hij spreken zou en oogenblikkelijk verving eene eerbiedige stilte het gedruisch der menigte".

Wat de paus daarna aan het volk mededeelt klinkt echter zo raadselachtig, dat men plotseling angst krijgt voor de mogelijke kwalijke invloed van de als ultra-conservatief beschouwde kardinalen. De aanhankelijkheidsbetoging eindigt met het luide geschreeuw: "Viva Pio Nono solo! via i cardinali! Leve Pius IX alleen! Weg met de kardinalen!"

Buiten Italië zijn de revoluties van Parijs, Wenen en Hongarije opgelaaid. De februarirevolutie in Parijs, die tot aftreden van Louis-Philippe leidt en tot het uitroepen van de tweede republiek met zijn sociaal programma; de maartrevolutie in Wenen, die het einde van Metternich betekent en waardoor de keizer o.m. een grondwet en persvrijheid moet beloven; de eis van Kossuth te Presburg van een liberale, nationale Hongaarse grondwet; al deze bewegingen ontketenen een ware storm, die ook naar Italië overslaat. Op 4 maart 1848 vlucht Karel II van Bourbon uit Parma. Tussen 17 en 22 maart wordt Venetië bevrijd, van 18 tot 22 maart Milaan (de bekende z.g. cinque giornate). Op 21 maart vlucht Frans V van Oostenrijk uit Modena. Als Oostenrijk dan vervolgens de pauselijke grensvesting Ferrara bezet, protesteert de paus in een edict, en het volk van Rome valt hem geestdriftig bij. Koelman vertelt hierover o.m.: "Als door tooverslag rezen op alle openbare pleinen bureaux op waar vrijwillige giften voor het op te rigten leger ontvangen werden, en ofschoon wij voor onze zaken niet langer te Rome behoefden te blijven, konden wij nog niet besluiten naar het land terug te keeren. De gansche stad was in een wandelplaats herschapen. Ieder begaf zich naar de bureaux voor de volksbewapening, de aanzienlijke dames met hare kostbaarste sieraden, de vrouwen uit de volksklasse met haar gouden oorspelden, haarkammen en halsketens, van vele het eenigste kleinood dat zij bezaten. Ieder bragt het zijne. Muntbilletten en geld lagen opgestapeld op die tafels als waren het banken van wisselaars. Het was een schouwspel het Oude Rome waardig. Die geen geld had nam dienst, inzonderheid de geamnestieerden. Ik heb familiën gekend waarvan al de zonen zich bij het leger voegden, terwijl de vader bij de Guardia Civica dienst had genomen".

Ook Karel Albert, wiens devies *Italia farà da se* geestdriftig wordt overgenomen, wapent zich tegen Oostenrijk. Zijn raadsman, de hierboven al genoemde filosoof Gioberti, keert na tien jaren ballingschap uit Brussel terug als premier van de koning en vertoont zich in Rome. Koelman beschrijft hem als een man van middelmatige gestalte, met een groot gelaat en glurende ogen onder verward rood krulhaar.

De opstand tegen Oostenrijk, waartoe ook de koning van Napels overgaat, is nu algemeen en de strijdkreet luidt *viva l'indipendenza Italiana!* "Meer en meer", zo gaat Koelman verder, "wonnen de denkbeelden van een vereenigd Italië door Gioberti in zijn *primato* verkondigd, veld. Italië met Pio IX aan het hoofd, met Karel Albert als eerste degen, had geene hulp van anderen noodig. Het zou zelf handelen. *Viva Pio Nono! Viva Carlo Alberto, prima spada d'Italia! Viva l'Italia che farà da se!* waren de wapenkreten die door het gansche schiereiland van de Alpen tot het uiterste punt van Sicilië, dat de troepen van de Re Bomba verdreven had, weergalmden".

Op 26 maart 1848 overschreed daarop Karel Albert met 23.000 man de grenzen van Lombardije. Het totale leger werd op 72.000 soldaten geschat. Keizer Frans Josef van Oostenrijk besloot krachtig op te treden en gaf het opperbevel aan de al niet meer zo jeugdig maar wel ervaren veldmaarschalk graaf Radetzky. Om precies te zijn, deze was 82 jaar. Spoedig trokken de Italiaanse troepen onder Durando over de Po. Rome verkeerde in een roes van geestdrift. Toen, volkomen plotseling, gebeurde er iets ongelooflijks. Op 29 april 1848 publiceerde Pio Nono ineens een encycliek met de in larmoyante taal gestelde mededeling dat hij als stedehouder van Christus op aarde een vredelievende zending had, zodat men niet van hem kon verwachten dat hij een oorlog tegen zijn beminde zonen de Tedeschi zou blijven aanmoedigen.

De uitwerking ervan is niet verrassend. Een woedende volksmenigte spoedt zich onmiddellijk naar het Quirinaal om de paus ter verantwoording te roepen. Vrouwen schreeuwen: "Heeft hij den 11en Februarij niet voor het zich wapenend Italië gebeden? en heeft hij de vanen onzer vrijwilligers niet gezegend, terwijl deze riepen: leve Pius de negende, de verlosser van Italië! Weg met de Oostenrijkers! Jesu Maria! Che uomo!" Door de encycliek wordt het pauselijk leger op onbegrijpelijke wijze in wezen verraden. Woedens eist het volk van Rome dat het stuk wordt ingetrokken. Maar dit gebeurt niet. Als verklaring geldt de vrees, "dat Karel Albert, als hij overwinnaar bleef, zich meester zou maken van ganscn Italië". Het voorbeeld van Pio Nono wordt helaas ook nog gevolgd door Ferdinand II van Napels, il Re Bomba. De resultaten zijn er naar. Op 6 mei wint Radetzky een grote slag bij Santa Lucia. Op 11 juni neemt hij Vicenza in. Eind juli verslaat hij Karel Albert bij Custoza en op 4 augustus bij Milaan. Op 9 augustus 1848 moet de koning wapenstilstand sluiten. Kort daarop wijkt Garibaldi uit naar Zwitserland. Het débâcle is totaal, en de Eenwording van Italië lijkt verder weg dan ooit.

Het is begrijpelijk, dat de paus zich in Rome vrijwel ieders ongenoegen op de hals had gehaald. De eerste die er voor zou boeten

was zijn raadsman graaf Rossi, vroeger Frans gezant. Op 15 november maakte een forse en goed gerichte dolkstoot in de halsslagader een einde aan diens leven. Dat dit het begin van het einde was, zag natuurlijk ook Zijne Heiligheid in. Het eerste deel van Koelman's historische epos bereikt een droevig hoogtepunt. Immers, in de nacht van 24 op 25 november ging de paus "door de achterpoort de vier fonteinen genoemd uit het paleis, naar het rijtuig dat een weinig verder hem wachtte. Het was een huurrijtuig en op den bok naast den koetsier zat graaf Spaur, ambassadeur van Beijeren die nu de zaken voor Oostenrijk waarnam. Zij namen door de poort San-Giovanni in Laterano den weg naar Aricia, waar de gravin Spaur hen wachtte. Hier werd het huurrijtuig weggezonden en vertrok de paus met een ander naar Gaëta, [Vestingplaats aan de kust in het koninkrijk Napels]. Eerst te 8 uren in den morgen vond men een briefje van den paus waaruit men kon opmaken dat hij vertrokken was, terwijl hij de personen van het paleis aan Galetti aanbeval, als of het paleis en het dienstdoend personeel er van de voornaamste zaken in Italië om te verzorgen".

Intussen maakte men er zich in Rome vrolijk over dat de paus nu juist naar de aarstdomme Re Bomba was gevlucht: "Te Rome had men er braaf pret mede, en werden soms feestelijk de levendige aandoeeningen van den koning van Napels, die zich beroemde nimmer een boek in handen gehad te hebben en dit persoonlijk aan den beroemden Cantu gezegd had toen deze hem zijne Algemeene geschiedenis aanbod, vertoond, zooals hij den pantoffel kuste van den verlosser van Italië; en die aandoenlijke plegtigheid achtervolgens herhaald werd door den franschen minister de Rayneval, den admiraal Baudin en anderen. De paus had zich volgens die berigten op het balcor begeven en de napelsche soldaten gezegend, hun zeggende dat zij de geloovigste, de vertrouwdste en heldhaftigste waren der wereld".

Gioberti werd te Turijn minister van Karel Albert: "Hij droomde nog altijd van het primaat, maar, hoe het aan te vatten om het daar heen te leiden, wist hij evenmin als iemand buiten hen het begreep. Het primaat van Gioberti toch steunde op een idealen paus, en men wist nu te goed dat men met een materiële te doen had".

Het republikeinse slot van dit alles is bekend. In Koelman's woorden: "Den 29en December 1848 werd onder kanonschoten het dekreet, waarbij de Nationale vergadering werd zamengeroepen, aangekondigd. Overal werd het met luid gejuich en illuminatiën begroet. In vrolijken optocht sloten burgers en Guardie Civiche zich bij de soldaten aan, die met de muziek aan het hoofd naar het plein van het kapitoel trokken; de vaandels der verschillende steden en dorpen van den kerkelijken staat, die als zoovele bewijzen van adhesie met deputatien naar de hoofdstad gezonden waren, met zich voerend. Het was een waar vlaggenfeest, dat door de illuminatien en fakkels verlicht er schilderachtig uitzag. De schoonste trophée was vóór het kapitoel. Daar verheft zich nog altijd het bronzen, voorheen vergulde, ruitersstandbeeld van Marcus Aurelius, den romeinschen keizer, maar thans was het bijna geheel onzichtbaar door de vlaggen waarmede het gedecoreerd was, terwijl onophoudelijk bengalsch vuur werd ontstoken,

dat zoowel op het standbeeld als op de digte menigte op het plein een tooverachtigen gloed wierp".

Op 9 februari 1849 proclameerde een constituerende nationale vergadering de Romeinse Republiek. Maar lang zou de vreugde niet duren. Eind april landen Franse troepen in Civita Vecchia. Rome roept Garibaldi te hulp, die de stad moet helpen verdedigen. De Franse generaal Oudinot valt aan op de Gianicolo. De verdediging blijkt echter te sterk te zijn, en de Fransen moeten aanvankelijk terugtrekken. Op 3 juni valt Oudinot echter opnieuw aan, met een leger dat 30.000 man telt. Koelman zelf heeft meegeholpen in de verdediging van Rome, evenals zijn broer, en geeft een zeer boeiend verslag van het verloop van de strijd. Rome blijkt al spoedig niet tegen de overmacht bestand te zijn. Garibaldi en het triumviraat, dat de stad sinds de vlucht van de paus bestuurde, moeten op 30 juni het besluit nemen te capituleren. De Franse troepen rukken een gelukkig niet te zwaar geschonden Rome binnen. Opnieuw vertrekt Garibaldi. Midden juli waait de pauselijke vlag weer van het Kapitoel en van de Engelenburcht. De paus stuurt drie kardinalen vooruit naar Rome, die een soort zuivering moeten toepassen. Zelf komt hij pas op 12 april 1850 terug, en neemt dan voorgoed zijn intrek in het Vaticaan. In het Quirinaal hebben sindsdien geen pausen meer geresideerd.

Koelman, even begaafd schilder en beeldhouwer als schrijver, is in 1857 naar Nederland teruggekeerd. In 1863 ontwierp hij te Den Haag, waar hij zich aan de Prinsengracht gevestigd had, het monument voor het Plein 1813, dat in enigszins gewijzigde vorm, met beelden van J. Jaquet, in 1869 onthuld is. Tevens maakte hij in de jaren zestig het gedenkteken voor hertog Karl Bernhard von Sachsen Weimar op het Voorhout, en tussen 1875 en 1884 nog het monument voor A. van der Werff te Leiden (samen met H.P. Vogel). In 1870 was hij te Den Haag intussen benoemd tot directeur van de Academie voor Beeldende Kunsten.

Beeldend kunstenaar en schrijver ontmoeten elkaar in het portret dat hij van Garibaldi geeft, die hij in Rome voor het eerst gezien heeft. Garibaldi treedt dan de poort binnen van het tot kazerne omgevormde klooster van San Silvestro. Daar Koelman de enige Nederlander is, die de grote Italiaan zo uitvoerig heeft beschreven, moge deze passage tot slot geheel geciteerd worden, als een hommage aan Koelman en Garibaldi tezamen:

"Het was voor het eerst dat ik den man zag, wiens naam allen in Rome kenden en op wien nu reeds velen hunne hoop gevestigd hadden. Thans nog staat hij mij voor den geest gelijk ik hem die eerste maal aanschouwde. Middelmattig van gestalte, welgemaakt, breedgeschouderd en met zijne vierkant onder den uniformjas zich teekende borst, die iets krachtvolts aan zijn lichaamsbouw geeft, stond hij daar voor ons, met zijne blauwe, naar het paarsche trekkende oogen, in één blik de gansche groep in de vestibule van het klooster overziende. Die oogen hadden iets merkwaardigs, zoowel door hunne kleur, als door de frankheid - ik weet er geen beter woord voor - hunner uitdrukking. Zonderling staken zij af bij die donkere, schitterende oogen zijner italiaansche soldaten, even als zijn licht kas-

tanje-bruine karen, die los om zijn hals tot op zijne schouders neervielen, bij hunne glimmend zwarte lokken. Zijn gelaat was door de zon rood gebrand en met zomersproeten bedekt. Een zware knevel en een licht blonde baard, die in twee punten eindigde, gaven aan dat open ovale gelaat eene krijgshaftige uitdrukking. Maar allermeeest trof de neus met den buitengewoon breedten wortel, die aan Garibaldi den naam van *Leone* had doen geven, en inderdaad denken deed aan een leeuw; eene gelijkenis die, volgens zijne soldaten, nog meer uitkwam in den strijd, als zijne oogen vlammen schoten en zijn blonde haren als manen om zijne slapen golfdien.

Hij was gekleed in eene roode uniformjas met korte panden: op het hoofd droeg hij een zwart vilten punthoedje met twee zwarte struisvederen. In zijne linkerhand had hij een ligten, eenvoudigen ruiter-sabel, en een kavalleriepatroentas hing over den linker schouder".

F.L. Bastet

Literatuur

Het boek *In Rome. 1846-1851.*, door J. Ph. Koelman, werd in twee delen uitgegeven door D.A. Thieme te Arnhem, in 1869, nadat het voordien, in 1863-1865, in afleveringen was verschenen in de *Spectator*. In 1963 is het in het Italiaans vertaald als *Memorie Romane*, door Lilian Pennington de Jongh (2 delen, ed. Istituto per la Storia del Risorgimento Italiano).

Zie voor Koelmans plaats tussen de reisbeschrijvingen van de 19e eeuw F.L. Bastet, *Reizigers naar Rome*, Amsterdam 1964, p. 17 en p. 29/30 noot 53 (niet zeer belangrijk).

Uitvoerig over Jan Hendrik en Johan Philip Koelman: G.J. Hoogerwerff, 'Nederlandsche Kunstenaars te Rome', in *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome*, tweede reeks, III, 1933, p. 165 e.v. - Over Carel Vosmaer en Jan Hendrik Koelman: F.L. Bastet, *Mr. Carel Vosmaer*, Den Haag 1967, p. 149-150 en p. 165-166 noot 22.

Recent verscheen een particulier uitgegeven brochure over J. Ph. Koelman van de hand van Ir. S. van Ravesteyn, *Een Hollander in Rome zonder Paus*, Utrecht 1977. Met literatuur op p. 14. De brochure volgt het verslag van Koelman op de voet, met het accent op 1849.